

ד. משמעת לאומית וחופש הפרט

תורת המדינה בצורתה ההיסטורית מקורה בתמיהה ברורה. מצד אחד אין האדם אדם אלא אם כן הוא בן-חורין; מצד שני אין האזרח אזרח אלא אם כן הוא משועבד לחוקי המדינה. התנגשות זו בין החירות שהיא עצמותו של האדם ובין השעבוד שהוא עצמותו של האזרח מצאה לה פתרון ראשון ברעיון שה"שעבוד" האזרחי אינו אלא מתוך "הרצון הטוב" של האדם. האדם מקבל על עצמו עול מלכות; ומה שהאדם מקבל על עצמו, לא באונס ובהכרח אלא מתוך הבנה והסכם חפשיים, אינו שעבוד אלא גאולה.

אמרתי פתרון ראשון שהרי אין בדעה זו משום סיפוק ממשי. גם העבד, זה ה"כלי החי" לפי הגדרת אריסטו, יכול להשאר בעבודתו מתוך רצון טוב. יכול הוא לומר, לפי עדות הכתוב: "אהבתי את אדוני; לא אצא חפשי". משום-כך דרש מאז רעיון החופש לא רק רצון טוב כי אם גם רצון פעיל. לא די שיהיה הסכם; לא די שנקבל עלינו עול מלכות. העיקר הוא שיהיה לנו חלק, וחלק פעיל, בעיצוב הענין אשר לו אנו מסכימים ואותו אנו מקבלים. בזה מהותה המיוחדת של הדימוקרטיה, והיא השלטון הפעיל של העם כולו. הדימוקרטיה מבוססת על פעילותו של האזרח כחבר המדינה בפעל.

לנקודה זו יש להעיד כמה עדים גם להלכה וגם למעשה. ספרי היסוד של הדימוקרטיה העיונית — המדינה לאפלטון, הפוליטיקה לאריסטו, האמנה החברתית לרוסו, כתביו של קנט על תורת המדות — אינם רואים את

האדם כשרוי בחברה וסיסמתו; שב ואל תעשה. האזרח "שולט ושולטים בו לפי התור". הוא גם מחוקק וגם נשמע לחוקים; והוא נשמע לחוקים מפני שהם יצירותיו, וכך בהשמעו להם נשמע הוא לעצמו.

ביטויים יפים אלה מסמנים את האידיאל. החברה האידיאלית – "ממלכת התכליות" של קנט, "המדינה שבשמים" של אפלטון – אינה אלא שלטונו של החוק ואין החוק אלא דרישות השכל כשאינו מוטרד על-ידי המאוויים והנטיות והשאיפות הפרטיים של בני-האדם המיוחדים. ואולם גם כאן הנקודה העיקרית בולטת, והיא ההנחה לא של הסכם גרידא כי אם של פעילות. היחיד מחוקק ממש את החוקים שלהם הוא נשמע כאזרח; ובהשמעו להם כאזרח, אינו אלא מפעילם.

עיקרון זה של פעילותו המחוקקת של רצון היחיד הוא שהציל את אבי האידיאולוגיה הדימוקרטית החדשה, י"ן י"ק רוסו, מן הפח בו נפלו גדולים וטובים ממנו, וביניהם אפלטון והיגל; אך אפילו אצלו, אצל רוסו עצמו, ברגע שהוא שוכח עיקרון זה, מופיעים הנצנים של המדינה הפאשיסטית. לא כדאי להכנס לתוך נפתולי מחשבותיו של רוסו הכרוכים ברעיונו על ה"רצון הכללי" ויחסו ל"רצון הכל" ו"רצון הפרט". די לזכור שהוא עומד על כך שהאזרח עצמו הוא המחוקק, והוא המחוקק היחיד. חקיקת החוקים הריהי ביטויו של הרצון, ורצונו של אדם עצמותו; וכשם שאין הוא יכול למסור את עצמותו בידי אחר, כך אינו יכול להעביר לאחר את רצונו, כלומר, את זכותו המחוקקת. מטעם זה במפורש דוחה רוסו את מוסד הצירים, והוא רואה בבחירת צירים ובאי-כוח את סימנו של כשלון המדינה. "כשאך פוסק השרות הצבורי מלהיות עיקר ענינם של האזרחים והם

מבכרים לשרת את המדינה לא בגופם אלא בכספם. המדינה קרובה לשעת חורבנה. כשצריך לצאת למלחמה, שוכרים הם אנשי-צבא ונשאים בביתם. כשצריך להשתתף במועצה, ממנים הם צירים ונשאים בביתם. עצלותם וכספם מביאים לידי כך שיש להם לבסוף חיילים כדי לשעבד את המולדת, ושליחים כדי למכרה."

בפרק עקבי זה (אמנה חברתית, ספר שלישי, פרק ט"ו) מראה רוסו את כל תוקף דרישותיו הדימוקרטיות. השלטון הדימוקרטי פירושו שכל אחד לוקח חלק פעיל בשלטון, ולא חלק פעיל חד-פעמי בלבד אלא חלק פעיל קבוע ומתמיד. אין להסתפק, לדעת רוסו, במה שיבחר האזרח בבאי-כוחו. באי-כוחו אלה אין מעשיהם מעשיו מפני שהרצון שהוא עיקרו של כל מעשה אינו ניתן להמסר לאחר; והאזרח עצמו פעיל, כלומר אזרח. רק ברגע הבחירה בלבד. "צירי העם אינם שליחיו, וגם אי אפשר שיהיו; הם רק פקידיו. אין להם רשות לקבוע שום דבר בהחלט; החוק שהעם עצמו לא אישר אותו הריהו אפס ואינו חוק כלל. העם האנגלי חושב שהוא חפשי; הוא טועה טעות גמורה. אין הוא חפשי אלא בזמן שהוא בוחר את חברי בית-הנבחרים; וכשאך נבחרו, הריהו עבד, הרי אינו ולא כלום."

ובכן, "ברגע שהעם בוחר לו שליחים, פוסק הוא מלהיות חפשי ואף פוסק הוא מלהיות". וכך לדעת רוסו אין אפשרות של דימוקרטיה רפריזנטטיבית; או שהדימוקרטיה ישירה או שאינה דימוקרטיה. עמדה זו לא נתקבלה למעשה, והדימוקרטיה הרפריזנטטיבית התקיימה ומתקיימת. ואולם מאורעות ימינו הראו גם הראו על צדקת תפיסתו היסודית של רוסו, אף אם אין הצעותיו המעשיות אפשריות. אנו חיים בתקופה של כשלון הדימוקרטיה בשל רפיון האזרחים.

נשאלת השאלה איך אפשר לבצר את יסוד האזרחות ועל-ידי כך לחזק את האזרחים כאזרחים? התשובה היא: על-ידי מילוי הדרישה היסודית של רוסו, והיא הפעלת אחריותו האישית של היחיד. אחריות זו כרוכה בשלושה תנאים: הזכות להשמיע תלונות, ולהיות בטוח שהתלונות תישמענה; הזכות להסתפח למיעוט, ולעזור למיעוט שהוא לנסות להיות רוב; הזכות לבחור בהנהלה וגם, לעתים קבועות, לחדשה או לשנותה. בכל אחת משלוש דרישות אלה שני חלקים. הראשון משותף גם לצורות-חיים אחרות; השני מיוחד לחיים הדימוקרטיים. כולם ביחד מהווים את התנאים של כל חיי חברה בריאים, ורק אם יתמלאו מותר לכבוש את חופש הפרט בשם המשמעת הלאומית. ואולם, אם יתמלאו, ספק גדול אם יהיה צורך בכיבוש זה.

תשובה עיונית זו היא שבכוחה השתמר למעשה יסוד האזרחות בארצות שלא אכלן הרקבון. ואולם בארצות ההן לא הצטמצמה בחיים הפוליטיים במובן הצר (הצטמצמות זו היא בין הגורמים העיקריים של הרקבון גם בחיים הפוליטיים), אלא מילאה את כל הפנות של כל חיי יום היום הפרטיים והצבוריים גם יחד. רוסו לא הבין שגדולתו של העם האנגלי אינה בזה שיש לו בית-נבחרים. גדולתו בזה שמאחורי בית-הנבחרים ומחוץ לבית-הנבחרים קיים קהל חי ואחראי. קהל זה התאמן והתנסה לא על-ידי המצאה פתאומית של "בית-נבחרים" או "אימפיריה", אלא על-ידי יצירה מתמדת, ובהיי יום יום דוקה, של ארגונים עצמאיים קטנים שבהם ניתנה האפשרות ליחידים לצמוח ולפעול ולגדול. נזכיר לדוגמה את האופי המיוחד של המשחקים; את קיום משטר בתי-הספר בעזרת התלמידים; את מציאותן של חברות פרטיות לאין מספר לשם כל מיני מטרות

חפשיות. בצדם של כל אלה, וניזונות מן הכוחות המטופחים בהם, קיימים המועצות המקומיות, מוסדות הדת האוטונומיים, השלטונות המחוזיים על כל מסורותיהם העתיקות וגבוריהם ההיסטוריים. הרי כאן מעין דיצנטרליזציה, מדעת או שלא מדעת, המגיעה לפעמים לידי קיצוניות; ואולם דיצנטרליזציה שעל-ידי הטלת האחריות על היחידים הינכה אזרחים בעלי אופי והכרה ושעור-קומה עצמאיים. התמיהה העיונית של חיי החברה מצאה כאן הקבלה מעשית: האזרח הנאמן למדינתו והיודע לשרת את מדינתו ולשמור ולהגן על מדינתו אינו אלא היחיד שלמד לחיות את כל חייו כחיי חופש ולהיות לא עבד אלא בן-חורין.

ידוע המעשה במיניסטר לחינוך הצרפתי שפתח את שעונו בפני אורח במשרדו ואמר: "בשעה זו לומדים כל ילדי בתי-הספר בצרפת בני גיל כך וכך שעורים אלה ואלה". כאן שיטה אחת. והרי דוגמה של השיטה האחרת: בדברי הקדמה לספר ההצעות שמוציאה מועצת החינוך הממשלתית באנגליה "לעיון למורים ולאחרים הקשורים בעבודת בתי-הספר העממיים", נאמר שאין ברצונם לתקן תקנות, שהרי "אחידות-המעשה היחידה שרוצה מועצת החינוך לראות בעבודת בתי-הספר העממיים הציבוריים היא שכל מורה יחשוב לעצמו ויעבד לעצמו שיטות-הוראה המפעילות את כוחותיו שלו באופן המועיל ביותר והמתאימות ביותר לצרכים ולתנאים המיוחדים של בית-הספר שלו. אחידות בפרטים אינה רצויה אף אילו היתה אפשרית".

אמנם נכון שהחופש, כשהוא בא לידי שימוש, זקוק לרגש אחריות מקביל. אך כמו כן ברור שרגש האחריות זקוק לחופש שהרי בלעדיו אין רגש האחריות

יכול להיוצר. האדם לומד להיות בעל אחריות על-ידי זה שמטילים עליו לפעול על אחריותו.

חופש זה ראוי שיקראו לו בשם מוסרי מאחר שאין הוא שלט חיצוני או מקרה עובר אלא דבר התקוע עמוק עמוק באפיו של האדם ומושרש בהרגל מעשיו ומחשבותיו. הרגל האחריות האישית נוצר על-ידי הטלת האחריות האישית. מכאן שהטלת האחריות האישית וטיפוח העצמאות המוסרית צריכה להיות הדאגה הראשונה של מוסדות-החברה המרכזיים, שהרי על ידיה, ועל-ידיה בלבד, יגדלו האנשים שבהם תלוי סוף סוף קיומם הבריא גם של המוסדות ההם. תפקיד השלטון המרכזי הוא ליצור את התנאים שבהם יכול היחיד לפעול באופן חפשי.

וכך חוזרים אנו אל רוטו: "מי שמוותר על חירותו מוותר על מידת-האדם שבו, על זכויות האנושות, ואפילו על חובותיה. אין כל תשלומי-נזק אפשריים לגבי מי שמוותר על הכל. ויתור כזה סותר את טבע האדם". "אף אם הייתי מסכים לכל מה שסתרתי עד עכשיו לא היו התומכים בשיטת העריצות נמצאים במצב טוב יותר. תמיד יהיה הבדל רב בין שני הדברים האלה: לשעבד המון בני-אדם ולנהל חברה". "החירות המוסרית היא בלבד עושה את האדם אדון לעצמו. כי דחיפת התאוה גרידא היא עבדות, והמשמעת לחוק שקבענו לעצמנו היא חירות".